

TURKMENISTAN. När Turkmenistan fick sin självständighet 1992 hämtade turkmenernas första ledare – Turkmenbasji - stora delar av nationalstatens symboler och förebilder från dagens turkmeners historiska anfäder, Seldjukerna, som under 1000-talet skapade ett av världens störta riken.

Nyckelord: Turkmenistan, Merv, Seldjuker, nationalskapande, symboler, Turkmenbasji

Jag befinner mig i Turkmenistan och solen är som hetast när jag anländer till Gonur Depes arkeologiska expedition. Gonur Depe är okänt för många men platsen ligger otillgängliga tre timmars fyrhjulsdraft norr om dagens Mary, Turkmenistans tredje största stad, och anses vara världens femte äldsta civilisation - Margiana civilisationen och Zoroastrianismens urhem. För mer än tusen år före vår tidräkning tillbad man eld och vatten och här talade man det nu utslucknade östpersiska språket Avesta som också är namnet på Zoroastrianismens heliga skrifter.

Livskraften har genom årtusenden utgått från floden Murgab vars ursprung i Hindukush dör ut i den turkmenska öknen. Den väldiga Karakum öknen, den svarta sanden, breder ut sig över hela den Turanska slätten från Kaspiska havet och övergår norr om Amy Darja till den röda uzbekiska öknen, Kyzyl kum, och är en av världens största öknar. I söder utgör bergskedjan Kopetdag likt en drakrygg den naturliga gränsen till Iran och i öster sträcker bergskedjan Pamir-Alai upp en gräns mot världens tak. Landskapet däremellan översköls av klättrande sanddyner och av en het azurblå himmel. Det är öde och kargt, livsvillkoren är hårda, men här vid Murgabs delta uppstod för 4 500 år sedan vid sidan av de andra stora kulturerna i Irak, Egypten, Kina och Indusdalen en blomstrande civilisation som försvann när Murgab ännu en gång vände sig mot väster. Gonur Depe är för länge sedan övergivet. Under bar himmel visar utgrävningen upp sig i form av små labyrintkuber som idag skänker arkeologerna nya fynd om folkets persiska ursprung, levnadssätt och handel.

Gonur Depe har under årtusenden flyttat sig och uppstått i flera skepnader där floden tagit sin form. Staden är mest känd under namnet Merv, som omnämns första gången på 1 200-talet f Kr och övergavs slutet av 1800-talet, för att återuppstå tre mil sydväst i dagens Mary där Murgab nu flyter igenom och vars delta ännu ger befolkningen söta meloner och stora bomullsskördar.

Omtumlad kliver jag ur Forden och öronen är bedövade efter flera timmars rysk technomusik. Chauffören rökte konstant och kände till den före detta finske presidenten Urho Kekkonen och Ingemar Stenmark. Björn Borg kände han däremot inte till.

Panoramabilden är ett ljusbrunt landskap av hård lera mot en klarblå himmel. Vinden har format små sandvulkaner kring de torra ensligt belägna buskarna. Ett brunt tält med ett väderbitet parasoll är det enda som skvallrar om liv. Går verkligen Turkmenistans rötter och identitet att söka just här funderar jag medan arkeologen från Margush museet i Mary leder mig mot svar i trettiogradig hetta fram till Gonur Depes upptäckare professor Viktor Sarianidi som sitter djupt försjunken i en stol över en svunnen vy. Arkeologen har i bilen berättat att professorn inte har mycket över för turister men att vi kunde göra ett försök. Väl framme finner jag mig fort och berättar att jag är född i Avesta för att eventuellt väcka professorns intresse. Något inom den över 80 åriga Sarianidi rycks till men han tycks inte riktigt förstå. Allt eftersom han får det översatt en andra gång färgas kinderna blodröda och när allt är på plats utropar professorn "Good Gracious" och med det bredaste leende hälsas jag kamratligt välkommen med bägge händerna.

Den långväga skandinaven var något utöver de ryska pensionärerna. Han för mig med öppen skjorta på stela ben i armen över labyrinterna och berättar på knapp begriplig ryskengelska att i virrvarret föddes troligtvis Zarathustra och Zoroastrianismen var länge den härskade religionen i denna del av världen, där skillnad mellan gott och ont var tydlig, fram

till arabernas erövring av Merv år 666. Han berättar att Zoroastrismen var dömd till undergång eftersom religionen inte var stridslysten. Jag får en bok som gåva. I den står hans senaste slutsatser. Han berättar att de fynd han gjort säger att Gonur Depes befolkning brukade seder som Zoroastrianismen tog sig an och att det tyder på att Gonur Depe är den monoteistiska religionens moder. Den eviga elden har brunnit här och inte i Balkh eller Khoesmer-rikets gamla stad Konja Urgench.

Med barnslig förtjusning i blicken berättar han att den undangömda bronscivilisation hade gäckat arkeologer och stora ryska expeditioner under hundra år. Forskare och upptäcktsresande hade sett tydliga tecken på att det fanns en undangömd civilisation i den turkmenska sanden, men de visste inte var den låg. Med hjälp av flygfotografering sökte Sarianidi över ett stort område och en hög av brun lera kom att intressera honom. 1976 satte han spaden i lera och kort därefter blev upptäckten sensation inom unionen. Ett par år efter när Sovjetunionen kliver in i Afghanistan gräver han även fram det Baktriska guldets från Alexander den stores splittrade välde. Nu lade han de nya pusselbitarna till fynden i Gonur Depe. Fynden var nära helt okänt fram tills Sovjetunionens upplösning 1992.

Samtalet kom in på turkmenernas ursprung och identitet som ledde mig in i framtiden. ”Turk” är ett etnologiskt samlingsnamn för alla turkfolkslag. Turkarna har sitt ursprung i Altai-bergen i dagens sydvästra Mongoliet och de första som slog sig ner på den centralasiatiska stäppen kring 500-talet var Oghuzturkar. En stamfederation av Oghuzklaner bildade där ett rike som sträckte sig i väster mot Kaspiska havet och i öster dagens Mongoliet. En klanledare, Seldjuk Beg, hamnar i onåd och rör sig i slutet av 900-talet ner mot dagens Uzbekistan. Klanen konverterar till Islam och kom under 200 år skapa ett av världens största riket, det Seljukiska väldet. Seljuk Beg är dagens turkmeners anfader varför Viktor Sarianidi uppmanar mig att söka vidare i Merv.

Merv - det väldiga Seldjukiska imperiets sista huvudstad - var Kalifens beskyddare och drygt hundrafemtio år (1037-1194) härskade från Tasjkent i öster till Ankara och Mecka i väster, Aralsjön i norr och Shiraz i söder. Staden, som beskrivs som Österns sagostad, har under århundraden jämnats med marken för att likt fågeln Fenix återuppstå ut tomma intet och återfått in makt.

Historien berättar att araberna under dynastin Umayyad på bekostnad av det persiska rikets försvagning med ett väldigt tryck väller in över Centralasien och når Merv år 666 och kort därpå faller även Buchara, Samarkand och Balk under islam. En ny dynasti, abbasiderna, utropar sig år 749 i just Merv och besejrar Umayyaderna vars enda överlevande flyr och upprättar ett emirat i Cordoba. Merv blir under en tid världens centrum men blir åter provinshuvudstad i Khorasan efter att det Abbasidiska kalifatet bygger en ny huvudstad, Bagdad.

Redan då var Merv mycket gammal och hade varit föremål för flera stadsbildningar. Staden gynnades av den bördiga jorden och dess strategiska geografiska placering för handeln längs Sidenvägen, både mot väst och öst, men även söderut mot Herat och Indien.

Seljuk Beg har alltså avancerat ner i Khorasan och hans sonsöner Tughril Beg och Chaghri Beg grundar det Seldjukiska imperiet. Merv intas i all hast 1037 och ett par år senare konsoliderar Tughril riket. Tughril överger Turktiteln Beg och utnämner sig istället till Sultan som är den arabiska härskartiteln. 1055 blir Seldjukerna kalifatets beskyddare och Tughril får Kalifens dotter och titeln ”*Ruler of Rulers, King of the East and West, Restorer of Islam, Right Hand of the Caliph and Commander of the Faithful*”. Riket blir som störst när Alp Arslan ”det stora lejonet” år 1071 invaderar det Bysantinska riket och besejrar kejsaren Romanos IV i östra Turkiet. Den islamiska kulturen får sig en skjuts och den religiösa utbildningen varvas med studier i både juridik och administrationslära genom att Arslans visir och ”rikets ordnare” Abu Ali Hassan ibn Ali Tussi utvecklar och sprider Madrassa fakulteter i hela riket. Hans bok om statsbyggnad blir ett av islams viktigaste politiska verk.

Den sista stora Seldjukhärskaren Sultan Sanjar dör och begravs 1157 i rikets huvudstad Merv. Väldet gick samma öde som Alexanders. Det splittrades upp i flera självständiga sultanat. Där på slätten står Sanjars mausoleum ensamt och symboliserar slutet på dynastins storhet. Att det skulle vara Ala ad-Din Tekish, Khoesmer-rikets mäktigaste shah och allierad sedan hundra år med säte i Konja Urgench, som slutligen satte stopp för Seldjukerna i Khorasan och Persien, visar på den svaghet påtvingad alliansskap en statsbyggnad ger.

Likt professor Robert Langdon, symbolkännaren i Dan Browns äventyr, anländer jag till det antika Merv tre mil öster om Mary. Merv har inget av det storslagna man kan tänka sig som stadens förgångna en gång levt upp till. Av "Städernas moder" och "Konungens själ" möter mig en intresserad hjord av dromedarer och en enslig Baktrisk kamel tuggar tanklöst fastbunden på en påle. De vandrar svajande fram på lager av undangömda civilisationer som 1999 togs upp på UNESCOs världsarvslista. Under lerlagren gömmer sig Avesta-folkets stad, persierkonungens Cyros den stores antika stad från 550-talet före vår tideräkning och lite längre bort syns en rund kulle efter den av Alexander den stores efterlämnade Seleukidiska väldets provinshuvudstad Antiochia Margiana. Platsen har därefter varit provinshuvudstad för flera persiska riken varav Sasaniderna blir de sista zoroastristerna innan Islam blir den gängse förkunnelsen.

Min blick når med en gång resans mål, Sultan Sanjars mausoleum uppfört i bränt tegel 1140. Historiens vindar sveper kring mina ben och jag står förstelnad på samma plats där en gång Sven Hedin och Jan Myrdal har stått år 1890 respektive 1965 och böjd ser upp i kupolen. Det svindlar, ett vackert blåtonat geometriskt mönster på vit puts sprider sina armar över hela innerkupolen från en oktagonal stjärna i centrum. Mausoleet är den enda bevarade byggnaden från den gyllene epoken och utgör därför en särskild plats hos Turkmenerna. Byggnaden var en av de mest imponerande på sin tid med en höjd av 36 meter vars väldiga dubbel kupol om 18 meter i diameter var klädd i ljusblå fajans och kunde enligt dåtidens berättelser ses från en dagsresa. På senare tid har byggnaden kommit att ifrågasättas som Sanjars verkliga gravplats. Byggnaden tros istället vara en stor audienshall i ett komplex av byggnader med ett palats och en moské.

Beskrivningar säger att Sanjars gravplats tros ha varit i palatset och att Sanjar själv tillsammans Alp Arslan försvann när mongolerna under Djingis Khans son ödelade staden 1221. Något av detta finns inte kvar, men ovanifrån syns tydliga spår efter raserade byggnationer och en mur. Fotografier från 1890 visar den bild som Sven Hedin hade framför sig. Mausoleet var förfallen, kupolen var hel men de terrassliknande formerna i höjd med kupolen var deformerad. Mellan 2001 och 2004 restaurerades byggnaden som inte fick tillbaka sitt karaktäristiska blåglimmande fajanskakel. Det är ljusbrunt och kistan är inte längre av tegel och bortvittrad puts, utan av svart järn upphöjd i dess centrum. Seldjukerna är den turkdynasti som turkmenerna kommit att ansluta sig till och Sanjar är den sultan som de kommit att hylla allra mest.

I detta myller av historia kopplat till dagens Turkmenistan faller allt på in plats. Mausoleets himmelska stjärna har blivit det självständiga Turkmenistans statsvapen och viktigaste identitet. Den åttakantiga stjärnan är i detta sammanhang en symbol för islam och söker sin härkomst till den heliga staden Jerusalem och klippdomen, Al-Quds. Klippdomen har en oktagonal bas och de rättrogna Seldjukerna kom att använda sig stjärnan för att visa att de var äkta muslimer och de bästa försvarare av Islam. Sultan Sanjar symboliserar det en gång i tiden stora riket som i nedstigande led är ättlingar till dagens turkmener.

Turkmenerna kom ända fram till slutet av 1870-talet att leva i skilda rivaliserande klaner i den turkmenska öknen tills huvuddelen av turkmenerna enligt rysk historia frivilligt anslöt sig till det ryska imperiet. I själva verket slogs det sista turkmenska motståndet barskt ned utanför Asjgabat 1881 av general Michael Skobelov som lät yttra devisen "desto hårdare du slår dem desto länge varar freden". Merv fick än en gång stormakternas blickar mot sig när den

irländske journalisten Edmund O'Donovan tog sig till Merv för att bevittna det avgörande slaget som han antog skulle äga rum där. Väl i Merv installerar turkmenerna honom mot sin vilja som Khan av Merv i förhoppning om att briterna skulle komma deras brittiska kung till undsättning. "Det stora spelet", rivaliteten mellan England och Ryssland om Centralasiens folk och handel, var då redan nerlagd och Britterna ville inte blanda sig i Rysslands inre angelägenheter. O'Donovan abdikerade genom att Brittiska konsulatet i Teheran lät kalla honom för konsultation för armens ingripande. Det var en skenmanöver. O'Donovan kom aldrig tillbaka och ett par år senare fastställs gränsen mellan Ryssland och Afghanistan.

När Turkmenerna får sin självständighet från Sovjetunionen 1992 har det gått 800 år sedan turkmenerna senast hade en egen ledare inom ett territorium. Den sittande presidenten Saparmurat Nijazov försköt kommunismen och tog till sig av folkets historia av en stark ledare och utropar sig till Türkmenbasji den store – alla turkmeners härskare - och avvärjer en demokratisk utveckling. Türkmenbasji utvecklar i många avseende en kopia av Kim Il Sung's fadersgestalt och skriver den heliga boken Ruhnama för att leda turkmenerna i rätt riktning. Koranen var muslimernas bok, Ruhnama var turkmenernas bok som berättar deras sanna historia. Turkmenen är ett särskilt folk och ska skyddas från omvärldens trender och idéer. Kulturen hämtas före rysslands annektering 1885 och Seldjukernas styrelseskick är turkmenernas väg att gå mot ett återuppstående rike.

Likt Sultan Sanjar förevigar Türkmenbasji sig i historien genom att uppföra Centralasiens största moské på en oktagnal bas i sitt eget namn. Minareterna bär textrader från Ruhnama och bredvid vilar han sedan december 2006 i sitt eget mausoleum. Sarkofagen är blänkande svart och vilar upphöjd på två oktagonala marmorstjärnor, en vit och en större svart. Symbolvärdet är tydligt för var turkmen, nutid speglar dåtid.

Türkmenbasji sökte legitimitet från en svunnen tid för att styra i en annan. Det är nu länge sedan Seldjukerna försvann ur historien och det råder en ny tid och ett nytt folks förväntningar.

Stilla flyter Murgab genom Mary. Floden har i det tjugonde århundradet åter ändrat riktning. Karakum kanalen är nu den flod som ger turkmenerna en ny civilisation och berikar befolkningen med bomullsskördar och meloner. Över allt i Asjgabat blänker en oktagonal stjärna och staden bländar solen av vit maror, bronsguldbelagda kupolbyggnader och skyhöga minareter med den nya tron. Det historiska Merv har återuppstått i det gyllene århundradet som tillägnas turkmenernas gudomligaste stjärna, Türkmenabsji.

Publicerat den 8 mars 2013

**Av Jens Westlund
Statsvetare, inriktning säkerhetspolitik avseende Centralasien**